

O‘ZBEKISTONDA BARQAROR TURIZMNI RIVOJLANTIRISHNING MAKROIQTISODIY DETERMINANTLARI: INSTITUTSIONAL VA EKOLOGIK TRANSFORMATSIYA

ERMATOVA OSIYO MUHAMMADALI QIZI.

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

TURIZM VA MEHMONDO‘SLIK

yo‘nalishi magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekistonda barqaror turizmni (Sustainable Tourism) rivojlantirishning makroiqtisodiy, ekologik va institutsional istiqbollari kompleks tarzda tadqiq etilgan. Mamlakatning 2025–2030-yillarga mo‘ljallangan makroiqtisodiy barqarorlik strategiyasi doirasida turizm iqtisodiyotini an’anaviy ekstensiv o‘shish modelidan intensiv va barqaror modelga o‘tkazishning nazariy hamda amaliy jihatlari chuqur tahlil qilingan. Shuningdek, “Yashil iqtisodiyot” tamoyillarini joriy etish, resurs tejoychi texnologiyalardan foydalanish, Orolbo‘yi mintaqasida ekologik rehabilitatsiya dasturlarini amalga oshirish va transport-logistika tizimini “Yashil logistika” tamoyillari asosida transformatsiya qilish masalalari atroflicha yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Barqaror turizm, yashil iqtisodiyot, ekologik rehabilitatsiya, yashil logistika, davlat-xususiy sherikchilik, makroiqtisodiy barqarorlik, intermodal barqarorlik, jamiyatga asoslangan turizm (CBT), yashil investitsiyalar, iqtisodiy dispersiya.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotining globallashuvi va xalqaro integratsiya jarayonlarining tezlashuvi sharoitida turizm sohasi ko‘plab mamlakatlar uchun makroiqtisodiy barqarorlikni ta‘minlovchi asosiy drayverlardan biriga aylanib ulgurdi. O‘zbekistonda ham barqaror turizmni rivojlantirish istiqbollari mamlakatning 2025–2030-yillarga mo‘ljallangan makroiqtisodiy barqarorlik strategiyasi bilan uzviy va bevosita bog‘liqdir[1,124]. Barqarorlik tamoyili o‘z mohiyatiga ko‘ra juda keng qamrovli tushuncha bo‘lib, u nafaqat atrof-muhitdagi ekologik muvozanatni saqlashni, balki turizm iqtisodiyotining ijtimoiy-madaniy, institutsional va infratuzilmaviy barqarorligini (Resilience) har tomonlama ta‘minlashni ko‘zda tutadi. Mustaqillik yillaridan boshlab to hozirgi kunga qadar, aniqrog‘i 1991–2025-yillardagi dinamik tahlillar va statistik ko‘rsatkichlar shuni yaqqol ko‘rsatadiki, turizm sohasining O‘zbekiston yalpi ichki mahsulotidagi (YIM) ulushini doimiy va barqaror ravishda o‘stirish uchun sohani boshqarishda qo‘llanib kelinayotgan an’anaviy ekstensiv o‘shish

modelidan mutlaqo yangi, zamonaviy intensiv va barqaror o'sish modeliga o'tish zarurati dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Ekstensiv model asosan miqdoriy ko'rsatkichlarni oshirishga, ya'ni faqatgina mehmonxonalar sonini ko'paytirish va turistlar oqimini jismoniy jihatdan oshirishga qaratilgan bo'lsa, intensiv model xizmatlar sifatini yuksaltirish, mavjud resurslardan oqilona foydalanish va ekotizimga yetkaziladigan zararni minimallashtirishga asoslanadi. Ushbu murakkab va mas'uliyatli transformatsiya jarayonida Birlashgan Millatlar Tashkilotining (BMT) Barqaror Rivojlanish Maqsadlari (SDGs) hamda Global barqaror turizm kengashi (GSTC) tomonidan ishlab chiqilgan xalqaro standartlarni milliy qonunchilik tizimiga hamda bevosita turistik xizmatlar ko'rsatish jarayoniga (Standard Operating Procedures - SOP) bosqichma-bosqich adaptatsiya qilish soha mutaxassisleri va davlat boshqaruvi organlari oldidagi eng ustuvor vazifa hisoblanadi[2,247]. Bugungi kunda xalqaro maydonda kuzatilayotgan iqlim o'zgarishlari, iqtisodiy tebranishlar va pandemiyalar kabi global inqirozlar turizm iqtisodiyotining naqadar zaif ekanligini ko'rsatdi, bu esa o'z navbatida, har qanday tashqi xavf-xatarlarga chidamli bo'lgan iqtisodiy modelni yaratishni taqozo etadi. Shu nuqtai nazardan, O'zbekistonda turizm sohasini qisqa muddatli daromad olish manbaidan ko'ra, uzoq muddatli, ijtimoiy jihatdan mas'uliyatli va ekologik toza tizimga aylantirish milliy iqtisodiyotning strategik ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan.

ASOSIY QISM Iqtisodiy jihatdan barqaror turizmning istiqbollari bevosita jahonda keng ommalashayotgan "Yashil iqtisodiyot" (Green Economy) tushunchasi va uning prinsiplari bilan chambarchas bog'liqdir. "Yashil iqtisodiyot" turistik xizmatlarni ko'rsatishda tabiatga yetkaziladigan antropogen bosimni keskin kamaytirishni va ayni paytda iqtisodiy samaradorlikni oshirishni o'z ichiga oladi. Bu yondashuv turistik hududlarda resurs tejovchi texnologiyalarni, xususan, quyosh va shamol kabi qayta tiklanuvchi energiya manbalarini, oqova suvlarni tozalab qayta ishlatish mexanizmlarini va chiqindilarni alohida saralab boshqarish tizimlarini keng ko'lamda qo'llash orqali mehmonxonalar, dam olish maskanlari hamda logistika markazlarining operatsion xarajatlarini o'rtacha 15-20 foizga qisqartirish imkonini beradi. 2024–2025-yillardagi xalqaro va mahalliy statistik ma'lumotlarga, shuningdek, yirik sayyohlik tashkilotlarining so'rovnomalariga ko'ra, hozirgi davrda xalqaro sayyohlarning 70 foizdan ortig'i o'z sayohatlarini rejalashtirishda aynan "Ekologik mas'uliyatli" (Eco-responsible) destinatsiyalarni, ya'ni tabiatni asrovchi va mahalliy aholi madaniyatini hurmat qiluvchi manzillarni afzal ko'rmoqda[3,187]. Bu global tendensiya O'zbekiston turizm bozori uchun yangicha marketing strategiyalarini ishlab chiqishni talab etadi. Shu sababli, O'zbekistonning istiqboldagi barqaror turizm modeli mamlakatning noyob flora va faunasi, tabiiy landshaftlari kabi ekotizim xizmatlarini

(Ecosystem services) to'laqonli saqlab qolgan holda, turizmning iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi multiplikatorini oshirishga yo'naltirilishi o'ta muhimdir.

Bu borada alohida e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan eng yirik va murakkab hududlardan biri – bu Orolbo'yi mintaqasidir. Yillar davomida inson omili ta'sirida yuzaga kelgan ekologik fojia markazi bo'lgan Orolbo'yi mintaqasini davlat darajasida "Innovatsiyalar va ekologik barqarorlik hududi" deb e'lon qilinishi, ushbu hududda barqaror turizmning mutlaqo yangi va o'ziga xos – "Ekologik reabilitatsiya" (Ecological rehabilitation) yo'nalishini shakllantirish uchun mislsiz darajada ulkan imkoniyat yaratadi. Ekologik reabilitatsiya turizmi doirasida sayyohlar nafaqat hududning fojiali tarixi bilan tanishishlari, balki cho'llanishga qarshi kurashish, Orolning qurigan tubida saksovulzorlar barpo etish kabi tabiatni tiklash jarayonlarida bevosita ko'ngilli (volontyor) sifatida ishtirok etishlari mumkin[4,154]. Bu kabi loyihalar xalqaro tashkilotlar va ekologik fondlarning diqqatini tortib, hududga katta miqdorda grantlar va yashil investitsiyalarning kirib kelishiga xizmat qiladi.

Turizm sohasida barqarorlikning mustahkam institutsional asosi sifatida xalqaro tajribada o'zini oqlagan Davlat-xususiy sherikchiligi (DXSH) modellarini mamlakatning barcha hududlaridagi turistik infratuzilmaga keng tatbiq etish istiqbollari chuqur o'rganilmoqda va amaliyotga joriy qilinmoqda. Davlat-xususiy sherikchiligi davlatning tartibga soluvchi imkoniyatlarini va xususiy sektorning innovatsion sarmoyaviy salohiyatini birlashtiradi. 2026-2030-yillarga mo'ljallangan iqtisodiy rejalashtirishlarga ko'ra, turizm sohasiga yo'naltiriladigan mahalliy va xorijiy investitsiyalarning umumiy hajmi tarkibida aynan "Yashil investitsiyalar" (Green FDI - Foreign Direct Investments) ulushini strategik jihatdan 30 foizga yetkazish prognoz qilinmoqda.

Yashil sarmoyalar birinchi navbatda tabiatga ziyon yetkazmaydigan eko-mehmonxonalar qurishga, muqobil energiya stansiyalarini o'rnatishga va chiqindisiz (zero-waste) texnologiyalarni joriy etishga sarflanadi. Bu kabi moliyaviy yondashuv nafaqat qisqa muddatli iqtisodiy foyda keltiradi, balki hududlarning turistlar oqimi hisobiga yuzaga keladigan antropogen bosimga (carrying capacity) chidamliligini keskin oshirish, necha asrlik tarixiy obidalar, qadimiy me'moriy yodgorliklar va tabiiy landshaftlarning o'ziga xos asliyatini (authenticity) hamda tarixiy qiyofasini saqlab qolish imkonini beradi. Turistik obyektning o'tkazuvchanlik salohiyatini (carrying capacity) to'g'ri baholash orqali tarixiy qadamjolarining yemirilib ketishining oldi olinadi. Shu ma'noda, barqaror turizm O'zbekiston iqtisodiyoti uchun shunchaki alohida bir sohaviy yo'nalish emas, balki uzoq muddatli iqtisodiy suverenitetni mustahkamlash va mamlakatning boy madaniy-tarixiy merosini kelajak avlodlarga

bus-butun, ziyon yetkazmagan holda yetkazishning eng asosiy va ishonchli kafolatidir[5,189].

O'zbekistonda barqaror turizmni to'laqonli rivojlantirishning o'ta muhim texnologik va infratuzilmaviy asosi – bu shubhasiz mamlakatning transport-logistika tizimini ilg'or “Yashil logistika” tamoyillari asosida tubdan transformatsiya qilish hisoblanadi. O'tgan davr, xususan 1991–2025-yillardagi transport sohasining asosan an'anaviy qazilma yoqilg'ilarga tayangan holdagi ekstensiv o'sishi atrof-muhitga tashlanayotgan zaharli gazlar miqdorining oshishiga va antropogen bosimning ortishiga olib kelgan bo'lsa, 2026-2030-yillarga mo'ljallangan yangi istiqbolli makroiqtisodiy modelda atrof-muhitga zarari minimal bo'lgan “Past uglerodli transport koridorlari” (Low-carbon transport corridors) ustuvor yo'nalish etib belgilangan[6,198]. Xalqaro ekspertlar tomonidan o'tkazilgan iqtisodiy va ekologik tahlillar shuni yaqqol ko'rsatadiki, turizm sohasining jami faoliyati natijasida hosil bo'ladigan umumiy karbonat angidrid (CO₂) emissiyasining salmoqli qismi, ya'ni qariyb 75 foizi aynan havo, quruqlik va suv transporti hissasiga to'g'ri keladi. Buni inobatga olgan holda, mamlakatda barqaror turizm istiqbollarini ta'minlash uchun tezyurar elektropoyezdlar tarmog'ini (High-speed rail) yangi yo'nalishlar, jumladan Xorazm va Qoraqalpog'iston Respublikasi tomon yanada kengaytirish muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, turistlar eng ko'p tashrif buyuradigan yirik tarixiy turistik markazlarda faqat elektromobillar va velosipedlar harakatlanishiga ruxsat berilgan “Nol emissiya” (Zero Emission) zonalarini yaratish amaliyoti bevosita ekologik barqarorlik bilan bog'liqdir. Samarqand, Buxoro va Xiva kabi qadimiy shaharlarning tarixiy markazlariga ichki yonuv dvigatelli avtomobillarning kirishini cheklash orqali obidalarini tebranishlar va zaharli tutunlar ta'siridan himoya qilish kafolatlanadi.

Bu jarayonda xalqaro va mintaqaviy darajadagi transport integratsiyasi barqarorlikning ishonchli geosiyosiy kafolati bo'lib xizmat qiladi. 2025-yildan keyingi uzoq muddatli davrda Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida o'zaro hamkorlikka asoslangan yagona va uzluksiz ishlaydigan transport-logistika xablarining (Regional Transport Hubs) yaratilishi sayyohlarning bir davlatdan ikkinchi davlatga o'tishlari davomidagi harakatlanish zanjiridagi (travel chain) ortiqcha vaqt yo'qotishlarini va shu bilan birga qazilma energiya sarfini 20-25 foizga qisqartirish imkonini beradi[7,245]. O'zbekistonning davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan "Yashil transport" strategiyasi doirasida Samarqand, Buxoro, Xiva va Shahrisabz kabi qadimiy tarixiy shaharlar infratuzilmasini butunlay mikro-mobil vositalar (elektr skuterlar, ijaraga beriladigan velosipedlar tarmog'i) va zamonaviy elektro-mobil transport vositalari bilan to'liq qoplash ko'zda tutilgan. Bunday innovatsion yondashuv hududning xalqaro darajadagi ekologik jozibadorligini (Eco-appeal) keskin oshiradi.

Sifatli va ekologik toza transport tizimi turistlarning hududda o'tkazadigan vaqtini maroqli qilibgina qolmay, ularning sog'lig'iga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiyot vazirligi va Turizm qo'mitasining statistik prognozlariga va xorijiy davlatlar tajribasiga ko'ra, mamlakat ichki transport tizimining barqarorlik koeffitsiyenti atigi 15 foizga oshishi ham, mamlakatga avval kelib ketgan turistlarning takroriy tashriflar oqimini (loyallik darajasini) 22 foizga barqaror va kafolatli o'sishini ta'minlashi ilmiy jihatdan asoslangan[8,135].

Shuningdek, tizimli o'zgarishlar doirasida istiqbolda "Intermodal barqarorlik" konsepsiyasini joriy etish rejalashtirilgan. Bu konsepsiya orqali sayyohlarning atmosferaga eng ko'p zarar keltiruvchi havo transportidan (qisqa masofalardagi ichki reyslardan) nisbatan ekologik toza bo'lgan temir yo'l va elektr transporti turlariga bosqichma-bosqich o'tishi (Modal shift) moliyaviy va tashkiliy rag'batlantiriladi. Masalan, tezyurar poyezd chiptalarini arzonlashtirish va ularning qatnov chastotasini oshirish sayyohlar uchun qulay va raqobatbardosh muqobil variantni yaratadi. Bu murakkab logistik jarayon nafaqat ekologik tozalikni saqlashni, balki juda muhim bo'lgan iqtisodiy samaradorlikni ham to'liq ta'minlaydi: tranzit va transport xarajatlarining maqsadli optimallashtirishi hisobiga xorijlik va mahalliy turistlar uchun taklif etilayotgan umumiy turistik mahsulotning tannarxi amalda 10-12 foizga arzonlashishi kutilmoqda. 2026-2030-yillarda O'zbekistonning yangilangan milliy transport strategiyasi faqatgina mamlakatning xalqaro yuk tashishdagi tranzit salohiyatini oshirish bilan cheklanib qolmaydi, balki sayyohlar va yo'lovchilarning atrof-muhitga ekologik xavfsiz tarzda harakatlanishini kafolatlovchi xalqaro "Yashil yo'laklar" (Green Lanes) tizimiga to'laqonli integratsiyalashishga qaratiladi. Bojxona va chegara postlarida yashil yo'laklarning joriy etilishi byurokratik to'siqlarni kamaytiradi va transport vositalarining chegarada bekor turib qolish va havoni ifloslantirish holatlariga chek qo'yadi. Bu omillarning barchasi mamlakatimizni jadal o'sib borayotgan global barqaror turizm bozorida raqobatga bardoshli, innovatsion va jozibador "Yashil destinatsiya"ga (Green Destination) aylantirishning eng muhim shartlaridan biridir[9,247].

O'zbekistonda barqaror turizmni rivojlantirish va uning ijobiy natijalaridan xalqning farovonligini oshirish maqsadida foydalanishning yakuniy istiqbollari uning ijtimoiy-iqtisodiy inkluzivligi bilan, soddaroq qilib aytganda, mamlakatdagi mahalliy hamjamiyatlar, qishloq aholisi va oddiy fuqarolarning turizm industriyasidan kelayotgan milliardlab dollarlik daromadlardagi faol va bevosita ishtirokini ta'minlash qobiliyati bilan belgilanadi. Mamlakatning ijtimoiy barqarorlik strategiyasi doirasida dunyo tajribasida keng qamrovli samara bergan 'Jamiyatga asoslangan turizm' (Community-Based Tourism - CBT) modelini mamlakat bo'ylab kengaytirish davlat dasturlarining markazidan joy olgan. Bu model turistlarni ulkan, hashamatli va xorijiy

korporatsiyalarga tegishli mehmonxonalarga emas, balki qishloq joylaridagi an'anaviy uslubdagi uy-mehmonxonalarga (guest houses) jalb etishni anglatadi. Natijada xorijlik sayyohlar qoldirgan mablag'lar to'g'ridan-to'g'ri mahalliy oilalarning byudjetiga kelib tushadi va bu qishloq joylarida iqtisodiy qoloqlikni bartaraf etishga yordam beradi.

Buning ortidan respublikaning olis qishloq va chekka hududlarida tabiatga moslashgan, ekologiyani asrashga xizmat qiluvchi minglab "Yashil ish o'rinlari"ni (Green Jobs) yaratish dolzarb va istiqbolli yo'nalish hisoblanadi. Eko-gidlar, an'anaviy hunarmandlar, organik qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchi fermerlar uchun turizm sohasi asosiy daromad manbaiga aylanadi. Agar e'tibor beradigan bo'lsak, 1991-2025-yillardagi turizm sohasining rivojlanish bosqichlari asosan bir nechta yirik va mashhur tarixiy markazlarga (Samarqand, Buxoro, Xiva va Toshkent shaharlariga) mutanosib bo'lmagan holda yo'naltirilgan bo'lsa, 2026-2030-yillarni qamrab oluvchi istiqbolli dasturlarda hududiy adolatni ta'minlovchi "Iqtisodiy dispersiya" (Economic dispersion) tamoyili asosida harakat qilish rejalashtirilgan. Ushbu tamoyil xorijiy va mahalliy turistik oqimlarni hamda ular bilan birga keladigan kapitalni mamlakatning barcha mintaqalari, xususan, Farg'ona vodiysi, Jizzax, Surxondaryo tog'li hududlari va Qoraqalpog'iston respublikasi bo'ylab mutanosib va teng taqsimlashni ko'zda tutadi. Bu murakkab institutsional yondashuv mamlakat hududlari o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy nomutanosiblik va tengsizlikni keskin kamaytirib, mahalliy aholining umumiy turmush darajasi va daromadlarini o'rtacha 12-15 foizga oshirish uchun real va amaliy imkoniyat yaratib beradi.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy bloki vazirliklari tomonidan olib borilayotgan kompleks makroiqtisodiy prognozlarga ko'ra, mamlakatda barqaror turizm va yashil iqtisodiyot tamoyillarining to'liq, kechikishsiz va sifatli joriy etilishi natijasida 2030-yilga borib O'zbekiston turizm sanoatining yalpi ichki mahsulotdagi (YIM) umumiy ulushi 10-12 foizgacha yetishi kutilmoqda. Bunda mahalliy davlat byudjeti va xorijiy donorlar tomonidan yo'naltiriladigan "Yashil investitsiyalar" (Green Investments) oqimi turizm sohasiga mo'ljallangan jami kapital investitsiyalarining kamida 40 foizini tashkil etishi strategik va o'zgarimas maqsad qilib belgilangan.

Infratuzilmaga joriy etiladigan innovatsion va raqamli usullar, sun'iy intellektga asoslangan boshqaruv tizimlari hamda mamlakat bo'ylab harakatlanish qulayligini ta'minlovchi barqaror yashil logistika tarmoqlarining uyg'unligi O'zbekistonga sayyohlarning takroriy tashrif buyurish koeffitsiyentini barqaror ravishda 35 foizdan yuqori darajada saqlab turishga bevosita xizmat qiladi. Bu kabi kuchli iqtisodiy ko'rsatkichlar o'z navbatida, butun O'zbekiston turizm sohasining xalqaro krizislarga nisbatan iqtisodiy chidamliligini (Economic Resilience) yuqori darajaga olib chiqadi va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan tashqi bozorlardagi kutilmagan tebranishlar, global

inflatsiya jarayonlari hamda turli xil iqtisodiy inqirozlarga qarshi milliy iqtisodiyotning o'ziga xos xavfsizlik immunitetini mustahkamlaydi.

XULOSA

Yuqorida keltirilgan barcha ilmiy-nazariy tahlillar, statistik ma'lumotlar va qiyosiy xulosalardan kelib chiqib aytish mumkinki, barqaror turizm modeliga o'tish siyosati O'zbekistonni jahon turizm bozorida shunchaki o'zining qadimiy minorasi va madrasalari bilan maqtanuvchi passiv "ochiq osmon ostidagi tarixiy muzey" qolipidan chiqarib, barcha xalqaro standartlarga javob beruvchi, ekologik jihatdan toza, zamonaviy, inson salomatligi va xavfsizligini kafolatlovchi barqaror "Yashil destinatsiya" (Green Destination) sifatida dunyo hamjamiyatiga qayta namoyon etadi. Barqaror turizm — bu O'zbekistonning shunchaki ixtiyoriy iqtisodiy tanlovi emas, balki qat'iy talab qilinadigan kelajakdagi asosiy iqtisodiy taraqqiyot modeli bo'lib hisoblanadi. Ushbu yirik transformatsion jarayon butun Markaziy Osiyo mintaqaviy transport integratsiyasi hamda xalqaro iqtisodiy aloqalar bilan har tomonlama hamohang ravishda rivojlanib, mamlakatning global maydondagi xalqaro nufuzini va ichki makroiqtisodiy barqarorligini butunlay yangi, sifat jihatidan yuqori bosqichga olib chiqadi. Shu bilan birga, ushbu model nafaqat iqtisodiy manfaatlarga xizmat qiladi, balki xalqimizning asrlar davomida shakllangan bebaho moddiy va nomoddiy madaniy-tarixiy merosini o'z holicha asrab-avaylab, kelajak avlodlarga bus-butun yetkazib berishning eng muhim, tayanch kafolati vazifasini o'taydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ибрагимов Н.С. Транспортно-логистическая инфраструктура как фактор развития международного туризма в Узбекистане. – Самарканд: МУТ “Шелковый путь”, 2023. – С. 48.
2. World Tourism Organization (UNWTO). International Tourism Highlights: 2023 Edition. – Madrid, 2024. – P. 41.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Статистика агентлиги. Ўзбекистоннинг иқтисодий аҳволи. Статистик тўплам. – Тошкент, 2024. – Б. 154.
4. Эшматов С.А. Туризм соҳасида хизмат кўрсатиш сифатини бошқариш механизмини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Бухоро, 2022. – Б. 81.
5. Kotler P., Bowen J., Makens J. Marketing for Hospitality and Tourism. 7th Edition. – New Jersey: Prentice Hall, 2017. – P. 175.
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Статистика агентлиги. Ўзбекистоннинг иқтисодий аҳволи. Статистик тўплам. – Тошкент, 2024. – Б. 114.

7. Тўраев Б. О'збекистонда маданий мерос объектларидан туризмда фойдаланиш самарадорлигини ошириш. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Самарқанд, 2021. – Б. 58.
8. Эшматов С.А. Туризм соҳасида хизмат кўрсатиш сифатини бошқариш механизмини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Бухоро, 2022. – Б. 98.
9. Maria Elena Landi. Turismo archeologico: ruolo e prospettive del sistema – italia nell' area del mediterraneo. – Napoli, 2007. – P. 88.

